

УДК 343.121.5(477)

Мокрицька І. Я.

ЮВЕНАЛЬНА ЮСТИЦІЯ: ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ДІТЕЙ

Статтю присвячено розглядові проблеми створення ювенальної юстиції в Україні: системи механізмів захисту прав та законних інтересів дітей під час кримінального судочинства та механізмів боротьби зі злочинністю неповнолітніх.

Складне соціально-економічне становище в країні, відсутність ідеології в суспільстві, соціальна незахищеність підростаючого поколі-

ння, законодавча неврегульованість нових суспільних відносин, у тому числі й кримінально-процесуальних, спричинили загострення

© Мокрицька І. Я., 2005

криміногенної ситуації на тлі зниження суспільної моральності й посилення правового нігілізму. Неповнолітні почали рекрутуватися в нові види злочинної діяльності: політичний екстремізм, тероризм, рекет, наркоманію, проституцію, економічні злочини тощо.

Сьогодні надзвичайно гостро стоїть питання, пов'язане з помітним зростанням та молодшанням підліткової злочинності. Необхідно усвідомити, що така ситуація складається через недостатню увагу до процесів, які відбуваються у дитячому та молодіжному середовищі у зв'язку з радикальними змінами у різноманітних сферах життєдіяльності: економічній, політичній, соціальній тощо. Ці зміни, безперечно, призводять до виникнення дисгармонії в існуванні базових інститутів суспільства, зокрема таких, як сім'я.

Статистика свідчить, що кожен десятий злочин вчинений неповнолітніми. А підлітки-злочинці — це резерв для дорослого кримінального світу: 50—60 % осіб, визнаних особливо небезпечними рецидивістами, свої перші злочини вчинили, не досягши повноліття. При цьому прихильники ювенальної юстиції вірять, що здебільшого діти не винні, що стають на кримінальний шлях. Адже відомо, що злочинцями не народжуються, ними стають: неповнолітніх правопорушників формують соціальні умови, в яких вони розвиваються, і люди, які їх оточують.

Соціальні умови — це насамперед родина підлітка і відносини, які у ній панують. Представники служб у справах неповнолітніх зіштовхуються зі своєрідним парадоксом: з одного боку, вторгнення в сім'ю розцінюється як зазіхання на особисте життя, з іншого — нерідко виникає ситуація, коли дитину потрібно примусово і якнайшвидше забрати з родини заради безпеки самої дитини.

Не є таємницею, що правоохоронці дуже неохоче займаються сімейними конфліктами. Однак саме у сім'ях скоюється переважна більшість тяжких злочинів проти особистості. Так звані сімейно-побутові відносини стають причиною 70 % навмисних убивств, з яких 38 % вчинені родичами, 62 % — чоловіками. Соціальний стан, рівень освіти, етнічна належність значної ролі не відіграють. В основному (за винятком убивств, де жертвами стають чоловіки і жінки однаковою мірою) домашнє насильство спрямоване на жінку. За даними, наведеними в. о. голови Київського районного суду Світлавою Шаренко, 32 % вагітних жінок страждають від побоїв. Від домашнього насильства

у світі страждає більше жінок, ніж від пограбувань, згвалтувань і автомобільних катастроф разом узятих. Діти, які підростають, стають якщо не такими жертвами, то свідками регулярних побиттів у родині. А у дитини, котра виховувалася в атмосфері насильства, більше шансів стати злочинцем, стверджують психологи.

Поряд з дитячою (підлітковою) злочинністю зростає і рівень небезпеки для дитини в нашому суспільстві, оскільки кримінальна сфера не лише прямо загрожує їй, а й прагне затягти неповнолітнього у злочинний світ, прикриваючись перед судом недієздатністю або частково дієздатністю дитини (неповнолітнього).

Робота з неповнолітніми складається із парадоксів. Дитина, яка виросла в родині з батьком-тираном, може вважатися потенційним правопорушником, у той же час майже половина малолітніх злочинців росла взагалі без батька. Забрати дитину з неблагополучної родини означає позбавити її батьків, однак не забрати іноді означає наразити на небезпеку її життя. Ставитися до підлітків, котрі переступили межу закону, відповідно до всіх суворих вимог та приписів негуманно (півтора тижня, проведені разом із колишніми злочинцями, часом буває достатньо для того, щоб підліток залишився на кримінальному шляху), однак і зайва м'якість теж не завжди йде на користь.

Незважаючи на парадоксальність, ювенальна юстиція орієнтована на гуманне ставлення до підлітків. Судді повинні забезпечувати стосовно розгляду справ неповнолітніх виважені терміни, а справи, у яких діти перебувають під арештом, розглядати в першу чергу; уважно ставитися до розгляду питання щодо обрання запобіжного заходу (взяття під варту), а якщо є можливість, до суду відмовлятися від такого суворого заходу; враховувати як обставини правопорушення, так і індивідуальні риси особистості самого підлітка. Адже негуманно направляти дітей в місця позбавлення волі, не надавши їм можливості відчутти турботу про себе, якщо не від батьків, то хоча б від держави.

На думку суддів, що стикаються у своїй практиці з малолітніми злочинцями, нерідко поштовхом до першого злочину є бажання самоствердитися, психологія групи, складнощі перехідного віку. Завдання системи ювенальної юстиції — не стільки покарати, скільки запобігти подальшій криміналізації кожного підлітка, спрямувавши його поведінку й розвиток на чесний шлях. Значну роль тут здатна відігравати школа, але за умови, що дитина її відвідує. За даними обласної служби у справах

неповнолітніх, кожна чотирнадцята дитина, що потрапляє до притулку, не відвідувала школу більше року, кожен десятий підліток — узагалі жодного разу не переступав її поріг.

Педагоги намагаються виправити становище: вже декілька років поспіль у вересні проводиться Всеукраїнський рейд «Урок», під час якого вчителі, соцпрацівники і міліціонери виявляють дітей, які не відвідують школу без поважних причин. З досвіду відомо, що повернути за шкільні парти навіть за першими результатами цих рейдів вдається не всіх. Минулого року вдалося відшукати 700 таких дітей, однак тільки 356 почали вчитися. Про те, скільки з них через певний час покинули навчання і повернулися на вулиці, статистика замовчує.

Ставлення до неповнолітніх злочинців у суспільстві неоднозначне: з одного боку, їх жаліють, але водночас побоюються — адже невідомо, що очікувати від хуліганів. Статистика стверджує, що 80 % підлітків, які скоїли злочин у підлітковому віці, подорослішавши, здійснюють його знову. Як застерегтися від рецидиву? Як допомогти уникнути найвищого ступеня міри покарання, після якого залишається лише образа і злість, а проблеми, які підштовхнули до скоєння злочину, так і залишаються невирішеними.

У багатьох зарубіжних країнах накопичено багатий досвід роботи спеціалізованих судів і соціальних служб для неповнолітніх, що досить ефективно захищають їхні права й інтереси. Можна використовувати такий досвід у процесі реалізації проекту програми розвитку ООН «Підтримка здійснення правосуддя у справах неповнолітніх» (ПРООН).

У всьому світі розвивається нова система правосуддя — система ювенального (підліткового) судочинства.

Ювенальна юстиція — це сукупність правових механізмів, медично-соціальних, психолого-педагогічних та реабілітаційних, а також інших процедур і програм, призначених для забезпечення найбільш повного захисту прав, свобод та законних інтересів неповнолітніх, а також діяльність осіб, які відповідають за їх виховання, що реалізується системою державних і недержавних органів, установ та організацій. Це система правосуддя щодо неповнолітніх громадян до 18 років, головною складовою якої є суд у справах неповнолітніх.

Основні принципи ювенальної юстиції передусім закріплюють:

- цінність особистості неповнолітнього, який постає перед судом;

- активне використання в судовому процесі щодо неповнолітніх даних, які отримані судом від спеціалізованих допоміжних юридичних установ (служб, органів);
- посилення охоронної функції судів щодо неповнолітнього (посилення судового захисту неповнолітнього як потерпілого, свідка, підсудного, засудженого тощо шляхом закритого судового засідання у справах про злочини неповнолітніх або злочинних посягань на них, зменшення терміну покарання за фактом неповноліття, надання переваги заходам виховного впливу та ін.);
- спеціальна підготовка суддів щодо справ неповнолітніх;
- наявність системи спеціалізованих допоміжних служб.

Ювенальні суди були створені на основі доктрини «parents patriae» (принципу патерналізму), відповідно до якої держава виконує функцію опікуна чи відповідальної особи за неповнолітніх, захищаючи їх від небезпечного впливу і шкідливого оточення [1]. Метою системи ювенальної юстиції є не покарання молодих людей, а насамперед проведення з ними індивідуалізованого виховання. Цей підхід оснований на двох ідеях: по-перше, підлітки за розвитком ще нездатні повною мірою усвідомлювати свої вчинки; по-друге, вони піддаються впливу, їх ще можливо перевиховати, щоб у майбутньому в них не було бажання вчиняти будь-які правопорушення. Таким чином, в ювенальній юстиції правопорушник важливіший, ніж саме правопорушення.

Україна належить до таких країн сучасного світу, де правосуддя у справах молоді (ювенальна юстиція) як самостійної підсистеми загального правосуддя немає. У той же час майже столітній період існування у світі різних елементів ювенальної юстиції, у тому числі й у колишньому СРСР, довів їхню достатню ефективність у справі захисту прав і законних інтересів дітей і підлітків та запобіганні протиправної поведінки.

Інтереси охорони прав неповнолітніх і молоді, забезпечення найефективнішого сприяння їхньому благополуччю, скорочення застосування до дітей кримінальних санкцій роблять актуальним завдання створення в Україні системи ювенальної юстиції. Кримінальне покарання має стати надзвичайним заходом покарання для підлітка. Поширеною формою правозастосовчої практики, основаною на реалізації щодо неповнолітнього заходів виховного впливу, не пов'язаних з кримінальним покаранням,

має стати присудження підлітка до різних соціально-психологічних і реабілітаційних програм, спрямованих на його ресоціалізацію.

Необхідність реформування української судової системи щодо неповнолітніх впливає з міжнародних правових норм, насамперед Конвенції про права дитини (частина 3 ст. 40) і Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються здійснення правосуддя у справах про злочини неповнолітніх («Пекінські правила», п. 2.3) [2; 3].

Сьогодні Україна стала на шлях, який веде до ювенальної юстиції. Реалізація проекту «Ювенальна юстиція в Україні» розпочалася, по суті, на першому засіданні Координаційної ради 20 червня 2003 р. у Верховному Суді України. У ньому взяли участь речники Представництва ЮНІСЕФ в Україні, Всеукраїнського комітету захисту дітей, Міністерства юстиції України, Державного департаменту України з виконання покарань і Державного комітету України з питань сім'ї та молоді. Саме ЮНІСЕФ готовий оплатити проект із впровадження елементів ювенальної юстиції в українську дійсність.

За загальними уявленнями, система ювенальної юстиції в Україні має складатися з ювенальних (спеціалізованих) судів, спеціальних органів профілактики, контролю і захисту, спеціалізованих органів досудового слідства, установ відбуття покарання, реабілітації та соціальної адаптації.

Ювенальний суд як базовий орган у системі ювенальної юстиції в Україні має не тільки з'ясувати обставини злочину, а й аналізувати причини та умови, що сприяли асоціальному поведінці підлітка, вживати заходи щодо їх усунення, визначати ступінь антисоціальних установок, на основі чого застосовувати відповідні методи кримінально-правового впливу, контролювати діяльність інших органів, що належать до цієї системи. Мета діяльності такого суду — не покарати неповнолітнього, а вжити щодо нього комплекс заходів, спрямованих на індивідуальне виховання, піклування, захист від негативного впливу оточення. Крім того, ювенальні суди покликані виконувати судові й піклувальні функції не тільки щодо неповнолітніх правопорушників, а й педагогічно запущених дітей, а також тих, життю і здоров'ю яких загрожує небезпека. Але на шляху до цієї юстиції, що охоплює ювенальні суди, спеціалізовану адвокатуру, самостійну підсистему слідчих апаратів, кримінально-ви-

конавчі установи, соціальні органи й органи освіти, що займаються вихованням важких підлітків, ще треба розв'язати чимало практичних і теоретичних питань.

Головним координуючим міжвідомчим органом з питань захисту прав і законних інтересів дітей і підлітків має стати Комісія у справах неповнолітніх і захисту їхніх прав, здатна відповідно до свого статусу розробляти і здійснювати заходи соціальної охорони прав неповнолітніх і запобігання їхнім правопорушенням. На практиці — це охорона їхніх прав у сімейній сфері, усунення обставин, що ведуть до бездоглядності, допомога в адаптації до життя, вирішення проблем, пов'язаних з опікою, тощо.

Таке розширення кола діяльності надасть новий імпульс виховній ролі Комісії. Спеціально підготовлений суддя, що добре знає вікову психологію і фізіологію, зможе дати підлітку повчальний урок на самому процесі: оцінку своїх дій, отриману від судді, він добре запам'ятає.

Ювенальна юстиція бачиться складовою єдиної програми для попередження злочинів, правопорушень, бездоглядності та захисту прав неповнолітніх. Нелегку і відповідальну профілактичну роботу повинні взяти на себе спеціальні органи, здатні обігріти, нагодувати, захистити, допомогти дитині і підлітку, яка опинилася за волею долі у важких життєвих обставинах.

Однак ювенальна юстиція — це не тільки комплекс заходів, а й політика держави, зорієнтована на виховання молоді в дусі поваги і любові до батьків, близьких, поваги до чужої праці та власності, виховання підлітка таким чином, щоб у нього не виникало бажання порушити закон, а у випадку, коли це сталося, існувала б реальна можливість виправлення, реабілітації, професійного навчання та працевлаштування у майбутньому.

Зрозуміло, що створення системи ювенальної юстиції в Україні — справа тривала й нелегка. Для цього, крім волі законодавця та уряду, потрібно вирішити складні питання фінансового, організаційного і кадрового забезпечення, а також подолати стереотипи у свідомості як звичайних громадян, так і відповідальних фахівців.

Передусім необхідно створити соціальні служби при судах, які б з перших днів заведення кримінальної справи займалися «патронажем» неповнолітніх, які вчинили або підозрюються у вчиненні злочину. Ці соціальні структури повинні зробити все можливе, щоб підліток

міг виправити свою помилку і довести, що ніколи її не повторить. Можна стверджувати, що створити такі структури неможливо, бо це дороге. Проте набагато дорожче обійдеться утримання людини в ув'язненні.

Є й інша перешкода на шляху до ювенальної юстиції: у нас не існує спеціалізації судді у справах неповнолітніх, так само як і закону про ювенальну юстицію. Практика примирення неповнолітнього злочинця з потерпілим та відшкодування збитків у нас не застосовується — також через відсутність законодавства.

Як справедливо зазначила Е. Б. Мельникова, недостатня розробленість різних питань ювенальної юстиції в літературі, відсутність спеціалізованого законодавства, нерозв'язаність задач підготовки фахівців судових і правоохоронних органів, які знають специфічні принципи, форми і методи функціонування ювенальної юстиції, відсутність судової практики і фінансових засобів на організацію ювенальних судів спонукають суспільство шукати нові моделі боротьби зі злочинністю неповнолітніх, захисту їхніх прав та інтересів [4].

У колишньому СРСР «дитячий» суд був створений 1910 р. На думку відомого дослідника в галузі ювенальної юстиції Евеліни Мельникової, «російська модель ювенальної юстиції була дуже вдалою. До 70 % неповнолітніх правопорушників "дитячі" суди відправляли не у в'язницю, а під нагляд опікунів, що спостерігали за їхньою поведінкою. Та й сам суд розглядався як "орган соціального піклування про неповнолітніх"».

1918 р. Радянський народний комітет Росії скасував цю модель. Тоді було створено комісії у справах неповнолітніх, котрим фактично підкорялися суди. Участь юристів у таких комісіях було зведено до мінімуму.

1935 р. постановою центрального виконавчого комітету СРСР вік відповідальності для правопорушників був знижений до 12 років. До дітей знову могли застосовувати всі види покарань — фактично навіть і страту. «З метою підвищення відповідальності дітей і батьків» скасували комісії зі справ неповнолітніх, які хоч якоюсь мірою захищали права дітей.

1941 р. було прийнято указ Президії Верховної ради СРСР, що поширював відповідальність дітей не тільки за навмисні, а й за злочини, скоєні через

необережність. Обидва укази діяли у СРСР аж до кінця 1950-х років. Навіть втративши юридичну чинність, ці акти надовго задали тон усій системі радянського правосуддя. Відгомін цього відчувається у нас і сьогодні...

Проте, щодо неповнолітніх злочинців і правопорушників неможливо застосовувати ті самі принципи, що й до дорослих, світовому співтовариству було зрозуміло понад 100 років тому. У 1899 р. у Чикаго з'явився перший «дитячий» суд. Потім «дитяче» правосуддя було розтиражоване по всій Європі. У колишньому СРСР воно з'явилося в 1910 р. і проіснувало до 1918 р. У Радянському Союзі для неповнолітніх теж застосовувалася особлива судова практика. Але головним її принципом все одно було не виховання, а покарання, незважаючи на те, що установи виконання покарань має назву виправно-трудових колоній. Без професійної і дієвої системи профілактики з цим лихом не справитися. А ювенальна юстиція повинна стати лише її частиною, здатною допомогти дитині, яка опинилася в складних відносинах із законом, зупинитися. Однак без законодавства про ювенальну юстицію навряд чи це буде зроблено, адже залучити соціальні служби до судового провадження практично неможливо, хоча саме від них залежить той профілактичний ефект від рішення, що його буде прийнято судом.

Очевидним є те, що покращенню криміногенного становища в нашій країні сприятиме реформа системи правосуддя у справах про злочини, скоєні неповнолітніми. Така реформа має здійснитися втрьох напрямках. По-перше, це реформування нашої системи судочинства, тобто створення інститутів ювенального судді та ювенального суду. По-друге, це впровадження нових соціальних технологій, що допомагатимуть неповнолітнім у тяжких життєвих ситуаціях. І по-третє, ще системне об'єднання ювенального судочинства та його соціально-правового кола в цілісну систему правосуддя для неповнолітніх — ювенальну юстицію.

Прийняття відповідного закону не гарантує раптового введення ювенальних судів, але створить необхідні правові передумови, щоби без зайвих зволікань розпочати роботу, вкрай важливу для нашої країни.

1. *Мельникова Э. Б.* Уголовный процесс по делам несовершеннолетних / Уголовный процесс России. Лекции-очерки. М., 1997.- 289 с
2. Правове положення неповнолітніх в Україні: Збірник нормативних актів. Конвенція о правах ребёнка.- Харків: Еспада, 2002.- 576 с
3. Правове положення неповнолітніх в Україні: Збірник нормативних актів. Минимальные стандартные правила Организации Объединённых Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних

(«Пекинские правила»).- Харків: Еспада, 2002.- 576 с.
Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии.— М., 2000.- 272 с.

Мельникова Э. Б. Из истории российской ювенальной юстиции.- <http://www.hro.org/editions/hrdct/03>
Общественно-политический еженедельник «Объектив-НО».- <http://gazeta.media-obektiv.com>
Пилипчук П. П. На шляху до ювенальної юстиції.— <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf>

I. Mokrytska

JUVENILE JUSTICE: LEGAL PROTECTION OF CHILDREN

This article deals with the problem of creating juvenile justice in Ukraine. It is the system of mechanisms for protection of rights and legal interests of children during criminal procedure and mechanisms for fighting juvenile crime.